

І. М. КОЧАН
(Львів, Україна)

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “РІДНА МОВА”

Ідеться про публікації на термінологічні теми в щомісячнику “Рідна мова”, що виходив у 1930-х рр. ХХ ст. за кордоном. Показано тематику статей, дискусії з приводу тих чи інших термінів, роботу над виробленням досконалої української термінології, яка б відповідала нормам сучасної української літературної мови.

Ключові слова: українська мова, термінологія, терміни різних галузей знань.

Науково-популярне видання “Рідна мова” було засноване у 1933 році у Варшаві. Його головним редактором став професор І. Огієнко. Часопис мав на меті поширювати в західноукраїнських землях норми української літературної мови, засновані на середньонаддніпрянських говорах. Видання проіснувало до 1939 р., тобто сім років. Дев’яносто один випуск журналу містив матеріали, де розкривалися найактуальніші проблеми українського мовознавства та лінгводидактики. Не останнє місце посідали й публікації на термінологічні теми.

Оскільки видання було започатковане вченим в умовах вигнання, за повної відсутності зовнішніх джерел фінансування і здійснювалося фактично силою родини Огієнків, то це викликає особливе захоплення.

Про цей часопис та його роль в утвердженні української мови на західноукраїнських теренах є довідка у Вікіпедії, а також ідеться у багатьох публікаціях українських учених, присвячених опису життєвого шляху І. Огієнка (митрополита Іларіона). Це зокрема публікації М. Тимошика [16], З. Тіменка [17] та багатьох інших. Про роль часопису у становленні українського термінознавства йшлося й у підручнику “Українське термінознавство” [2, с. 122–130].

На сторінках щомісячника осмислювалися питання термінології різних галузей знань. У цій статті ставимо собі за мету детально розглянути публікації на термінологічні теми з проекцією на сьогодення, поінформувати сучасних термінологів про стан тогочасних терміносистем, про дискусії щодо впровадження в науковий обіг тих чи інших термінів. Проблема дослідження – оцінити творчі пошуки вдалих термінів у різних наукових галузях і виявити, наскільки вони придатні для сучасних терміносистем.

Епіграфом до термінологічних питань у журналі стали слова головного редактора: “У кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування, та чи інша виробленість наукової термінології свідчить про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, раз на вислів її недостатньо термінів <...>” [12, с.417].

У статті “Для одного народу одна наукова термінологія” І. Огієнко дав визначення терміна: “<...> це зовнішній знак певного наукового розумін-

ня. Найперша вимога від кожного терміна – щоб він найвідповідніше передавав сховане в нім розуміння” [11, с.126].

Уже в перших випусках часопису йдеться про “Словник правничої мови”, а саме про російсько-український словник правничої термінології А. Кримського. Правничим термінам присвячена публікація А. Чайковського “Чи нашим правникам потрібне знання української мови”, В. Грицина “Українські правники і рідна мова” та інші. Оскільки про них вже було згадано у нашому підручнику “Українське термінознавство” [13], то не будемо на цій галузі детально зупинятися.

Про українську граматичну термінологію писав І. Огієнко. У статті “Правопис і граматична термінологія” він зауважує: “<...> ніде правди діти. У нас в Україні, як ніде в другій стороні, без кінця сперечалися і сперечаються за форму та термінологію. У нас що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений – своя власна термінологія <...>” [12, с. 417]. Автор публікації констатує, що останнім часом почали з’являтися граматики української мови. І хоч факт цей, по суті, позитивний, однак негативним явищем є те, що “в кожній граматиці різна термінологія”. Він наголошує, що “усталеність і єдність граматичної термінології має велику вагу”. Проблему, яку поставив І. Огієнко, сформульовано так: “Яку ж граматику ми дамо для школи, коли ми ще не погодилися ні на правопис, ні на термінологію? <...> А викладати по школах граматику з невстановленою термінологією й таким же правописом – річ не тільки не корисна, а навіть більше – шкідлива <...>” (там само). Тому вчений закликає подбати про єдність правопису й термінології, “а з цієї останньої – щонайперше про граматичну термінологію, бо вивчення рідної граматики служить головною підвалиною для корисного вивчення рідної мови <...>” [12, с. 418].

Українській граматичній термінології в Галичині в II половині XIX ст. присвячені міркування Є. Грицака [3, с. 325–328], який констатує: “Автор першої друкованої граматики української мови о. Йосип Левицький узяв граматичну термінологію живцем із російської мови, а саме з граматики Паппе і Пухмаера <...> А у працях Богдана Леонтовича і Йосипа Лозинського <...> є уже маленькі, несміливі спроби творити свої, українські граматичні назви: *однина*, *множина голосівка*, *шелестівка*, *прикметник*, *відміна іменників*, *дієприкметник*. Далі автор публікації розмірковує: “Історичний розвиток української граматичної термінології до передвоєнних часів добре нам відомий, бо його докладно прослідив проф. І. Огієнко у праці “Історичний словник української граматичної термінології” <...>. До деяких термінів Є. Грицак подає навіть точну дату появи. Так термін *час минулий* уперше вжив Памва Беринда в “Лексиконі славеноросскім” (1653), а термін *прикметник* запропонував С. Смаль-Стоцький (після 1893).

У п’ятому номері за 1933 р. йдеться про походження слова *підмет*. Невідомий автор публікації зазначає, що “слово “*під-мет*” – це дослівний давній переклад латинського *sub-jectum* <...>, який усі слов’яни зрозуміли як *sub-jacio* цебто “підкидати” чи по давньому “підметати” <...>. Тому слов’янські народи слово *subjectum* переклали: чехи *podmet*, поляки – *podmiot*, серби – *podmet*, словінці – *podmet*, так само й українці – *підмет*. Лише

болгари зрозуміли *subjectum* як *subjaceo* (під-лежати), а тому ще в давнину переклали "подлежащее", а від болгар через граматику 1619 р. нашого українця М. Смотрицького цього терміна взяли й росіяни <...>" [1, с.182] (курсив – І. К.).

Порушено на сторінках часопису і питання педагогічної термінології. Так, у дискусіях між В. Калиновичем і Ст. Сірополком ідеться про терміни *вихователь* та *підручник* (1935, ч. 2, с. 68). Зокрема В. Калинович зазначає, що "слово *виховник* краще від застарілого *вихователь*". Автор публікації "Шкільна термінологія" постулює, що у Словнику О. Ізюмова є ще й термін *виховач* (Х., 1931, с. 65), і "це слово, на мою думку, виразніше виражає активність як "*виховник*", подібно як і слова *діяч*, *оповідач*, *орач*, *сіяч*. Усе ж варто залишити також і *виховник*, бо від нього утворюються прикметники *виховний* і *виховничий*."

Термін *підручник*, зазначає далі автор статті, вживається з подвійним значенням: а) для означення підручної книжки для школярів; б) для означення підручної книжки для вчителів. Ст. Сірополко пропонує у другому значенні вживати слово "*посібник*". В. Калинович рекомендує уживати слово *підручник* у значенні нім. *Handbuch*, фр. *Manuel*, рос. *руководство*, для нім. *Lehrbuch*, фр. *cours, trait'e*, рос. *ученик*. Учений радить прийняти термін *навчальник*, "цебто книжка, яка навчає, що за її допомогою вчитель навчає дітей".

Дописувач П. Кривоносок бідкається, що до цього часу у нас немає "усталеної назви на означення поняття, що поляки його звать "*ksztczenie*", німці *Bildung*, росіяни *образование*. Це не "*навчання*" (*nauczanie, Lehrnen, учение*), ані "*виховання*" [10, с. 179–180). Це має бути термін, який би охоплював ці два поняття. А завершується допис питанням: *як назвати його?* Автор висловлює сподівання на утворення термінологічного центру при часописі, який би об'єднав довкола себе людей, здатних творити національну термінологію.

У цьому ж випуску часопису пан Л. Сідлецький звернувся до термінології рахівництва (бухгалтерської). Він зокрема зауважує: "Із тих глухих вістей, що доходять до нас із Великої України, довідуємося, що наші вчені по той бік кордону поклали величезні зусилля та в тяжких умовах праці виконали велике діло – склали декілька десятків термінологічних словників у всіх ділянках нашої культури. На жаль, Академія наук у Києві видала лише частину цих словників, – решта їх залишилася в рукописах. Не можна сказати, щоби ми по сей бік кордону дуже напрацювалися над українською термінологією <...>" і дуже сподівається, що поява "Рідної мови" стане "переломною точкою" і "заохотить наших мовознавців до корисної справи на цій занедбаній ниві <...>". Автор зосередив свою увагу на кількох запозичених термінах з бухгалтерської справи і запропонував до них національні відповідники. Порівняймо: *бюджет* – *обрахунок*, *баланс* – *підрахунок*, *сальдо* – *різниця*, *дебет* – *одержав або винен*, *кредит* – *видав або має*, *сторно* – *відкликання* [13, с. 181–182]. Наведені українські відповідники частіше уживані в побутовому мовленні, інколи у професійному.

Про військову термінологію розмірковує І. Ільницький-Занькович, який пише про доцільність деяких термінів. Зокрема термін *амуніція* він пропонує замінити власне українським *стріливо*, бо “*галицький “кріс”, “крісовий”* ніде не прийнятий до словників <...>”. Диференціює терміни *рушниця* і *гвинтівка*. Рушниця – це “зброя без нарізів, (гвинтів)”. Одначе і гвинтівка чистої води калька з російської, яка не має у нашій мові похідних. Уживають прикметник *рушничний*, а не *гвинтівковий* [7] (курсив – І. К.).

Невдалим терміном вважає автор словосполучення *летунський майдан* і пропонує замість нього українські назви *летище* та *летунський порт*, а також проекти незукраїнізованих термінів, таких як *авіація*, *авіатор*, *авіапошта*, *авіапарк*, *ангар* та ін. Наприкінці своїх роздумів подає новотвори до польських термінів. Серед них: *aeronauta* – *повітроплавець*, *awjonetka* – *літак*, *dwuosobowiec* – *двосідець*, *dwuplatowiec* – *двокрил*, *jednoosobowiec* – *односідець*, *jednoplatawiec* – *однокрил*, *plat* – *крило*, *plozczyna*, *hlywak* – *поплавець*, *reflector* – *світломет* та ін. [7, с. 113–114]. На жаль, не всі вони є сьогодні в авіаційній терміносистемі, бо не всі зазначені моделі літаків сьогодні у вжитку. Але деякі слова цілком влучні, з прозорою етимологією і можуть ще заповнити лакуни терміносистем.

Автомобілевій термінології присвятив свої публікації В. Дитель. Він, зокрема, зауважує, що “такі загальноцікаві галузі техніки, як літунство й автомобілізм майже зовсім не зачеплені в українській літературі, а ті випадкові технічні статті і замітки <...> мають дуже неустійнену термінологію” [4, с. 261]. На позначення окремих понять він виявив низку синонімів. Так, нині прийнята назва *мотор* має замітники *сильник*, *движник*, *двигун*, *рухач*, *рушій*; автомобіль – *самохід*, *авто*, *авто особове*; *танк* – *совг*, *човг*, *панцирні авта*, *на осельницях*, *для збройного чину*, тобто автор спостеріг непотрібне накопичення випадкових назв. Він розмірковує над кожним словом, зіставляє українські назви з польськими, звіряє за словником технічної термінології, що вийшов на Великій Україні, і доходить висновку вважати доцільними терміни *рушій*, *мотор*; *авто* (*легке*, *вантажне*); *панцеросовг* (*панцеросов*).

Ці пропозиції автора не залишили байдужими читачів часопису. На сторінках щомісячника розгорнулася жвава дискусія щодо доцільності впровадження тих чи інших запропонованих термінів. Відповідаючи дописувачам, В. Дитель застерігає, що “загально відомих і широко розповсюджених термінів, які мають вже інтернаціональне значення, не вважав би за потрібне українізувати” [5, с. 407]. Далі він детально розглядає усі частини автомобіля з їхніми назвами. До іншомовних часто подано національні відповідники. Напр.: *динамо* – *струмниця*, *стартер* – *розрушник*, *маховик* – *гончак*, *каросаж* – *буда* тощо. Завершуються роздуми проханням: “Звертаюся тільки до вельмишанованих читачів, особливо автомобілістів, із проханням подати щодо того свої завваги <...>. По певнім обміні думки приступимо – за ласкавою допомогою редакції “Рідна мова” – до складення малого Словничка автомобілевої термінології” [5, с. 412].

У наступному числі В. Дитель дякує п. С. Сенеті, який відгукнувся на його міркування, і подав свої зауваження. Так, п. Сенета покритикував такі

терміни як *панцеросовг, переносорушний механізм, гумодутка, колесня* та ін. Натомість запропонував *наколесня* (опона, пневмошина), *шина, запальник* (свічка) та ін. [6, с. 449–452].

Як бачимо, пропозиції цікаві, мотивовані, але, на жаль, не усі увійшли в науково-технічний обіг.

Термінологію ткацького приладдя розглядає Ю. Кміт в однойменній публікації на сторінках "Рідної мови" [9, с.491–494]. Це, по суті, рецензія на словничок С. Палюха, якого йому позичило товариство "Бойківщина" в Самборі (на жаль, повної назви не подано в публікації). Як зазначає Ю. Кміт, "<...> у Словничку подані складові частини кросен, але подано загально, без пояснень і без наголосів <...>" [9, с. 492]. До словничка були додані потрібні малюнки, однак вони не опубліковані. Лише розкрито значення термінів *терлиця, віялки, потак, кросна, воротило, набиля, бердо, навивальниця, снувальниця*. З дозволу автора їх опубліковано.

Можна було б переповісти чимало цікавих публікацій, однак наше завдання показати значення таких термінологічних ескізів, роздумів, суперечок для подальшої долі української термінології.

У статті "Новотвори в сучасній українській мові" [2, с. 109–114] Є. Грицак, розглядаючи складні неологізми, ілюструє їх суто термінами. Автор показує модель творення, напр., *іменник + дієслово*, вказує на кількість складів у слові і за нарощувальною кількістю складів наводить приклади. Так, серед 3-складових він виявив: *бомбовіз (бомбокид)* – літак, що кидає бомби; *паровіз, самохід, водогін, ливоскок*; 4-складові: *хлібо-, жертво-, -внеско-, пораце-, давець; карколомний, повітроплав, самоуряд, сльозотеча, кровотеча* та ін.; 5-складові: *єдиновладність, фільмовирібник, світовідчуття, головокружний, мистецтвознавець, сінозаготівля, рукостискання* тощо; 6-складові: *світовідчужання, світорозуміння, цілеспрямування*; 7-складові: *радіопередача, місцеперебування*. Чимало з них увійшли до сучасних терміносистем. Автор застерігає: "Неприродні й негарні слова довжезні, що здебільшого перекладені з російщини, це "не нашого поля ягоди". Та і взагалі вплив російської мови тут дуже великий, більший ніж польської, що слів складних і довгих не любить <...>" [2, с. 111–112].

Серед моделі *іменник + іменник* Є. Грицак виявив терміни *радіозвід, кінозірка, електросонце, автодорожка* (таксівка) і зазначив, що ця група невелика. Однак досить мобільна і стабільна.

Як бачимо, автори "Рідної мови" зібрали величезний фактичний матеріал для створення термінологічних словників, а також для низки підручників, самовчителів, довідників з української мови.

Найголовнішою ідеєю, що її втілював журнал, була думка: "мусимо створити таку всеукраїнську літературну мову, що міцно зцементувала в наш розсипаний нарід, що духовно з'єднала б його в одну свідому націю" [7, с.112]. Іншим досягненням часопису був зібраний авторами "Рідної мови" величезний фактичний матеріал для створення термінологічних словників.

І. Огієнко вважав, що найбільше піддається втручанню щодо свого удосконалення науковий стиль літературної мови. Його формування зумовлене передусім загальним станом національної мови і функціональним

статусом тієї мови, підсистемою якої він є, а відповідно, чи стає ця мова робочою мовою творців науки та її популяризаторів. “Виробленість наукової термінології свідчить собою про культурний зріст народу, його культурне становище” [12, с. 417]. Заслуга ученого полягає в тому, що він теоретично обґрунтував безперервний розвиток української термінології, показав, що якою б тонкою не була б на певних етапах історії нитка єднання старокнижної української мови з новою українською літературною мовою, вона ніколи не розривалася.

Теоретичні матеріали з термінотворення та практичні рекомендації стосовно конкретних термінів і терміносистем, що упродовж семи років систематично подавалися у “Рідній мові”, стали продовженням засад, вироблених українською термінологічною школою кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вони постійно покликувалися на академічні видання й словники, що виходили на Великій Україні. “Рідна мова” була своєрідним науковим і культурним осередком, що протягом свого існування підтримував тісні контакти з провідними науковими центрами Європи, обмінюючись виданнями й поширюючи інформацію про українське мовознавство й літературознавство в усьому світі.

Звернення до різних публікацій в “Рідній мові” на термінологічні теми – невичерпне джерело творчих пошуків і підказок усім дослідникам-термінологам.

1. Б. а. Відповідь на запитання наших читачів // Рідна мова. – 1933. – № 5. – С. 181–182.
2. Грицак Є. Новотвори в сучасній українській мові / Є. Грицак // Рідна мова. – 1936. – Ч. 3 (39). – С. 109–114.
3. Грицак Є. Українська граматична термінологія в Галичині в половині ХІХ сторіччя / Є. Грицак // Рідна мова. – 1939. – Ч. 7–8. – С. 325–328.
4. Дитель В. Автомобілева термінологія / В. Дитель // Рідна мова. – 1936. – Ч. 6 (42). – С. 261–264.
5. Дитель В. Автомобілева термінологія / В. Дитель // Рідна мова. – 1936. – Ч. 9 (45). – С. 407–412.
6. Дитель В. Автомобілева термінологія / В. Дитель // Рідна мова. – 1936. – Ч. 10 (46) – С. 449–452.
7. Ільницький-Занькович І. З військової термінології / І. Ільницький-Занькович // Рідна мова. – 1934. – Ч. 3(15). – С. 113–114.
8. Калинович В. Шкільна термінологія / В. Калинович // Рідна мова. – 1934. – Ч. 9. – С. 391–394.
9. Кміт Ю. Термінологія ткацького приладдя / Ю. Кміт // Рідна мова. – 1934. – Ч. 11 (23). – С. 491–494.
10. Кривоносюк П. До педагогічної термінології / П. Кривоносюк // Рідна мова. – 1933. – Ч. 5. – С. 179–180.
11. Огієнко І. Для одного народу – одна наукова термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – 1935. – Ч. 11. – С. 492–496.
12. Огієнко І. Правопис і граматична термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – 1937. – Ч. 11. (39). – С. 417–418.
13. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ. – 1994.
14. Сідлецький Л. Українська термінологія. До педагогічної термінології / Л. Сідлецький // Рідна мова. – 1933. – Ч. 5. – С. 179–180.

15. Сідлецький Л. Українська термінологія. До термінології рахівництва / Л. Сідлецький // Рідна мова. – 1933. – Ч. 5. – С. 181–182.
16. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державній, науковій, редакторській та видавничій діяльності / М. Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с.
17. Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополіт Іларіон) 1882–1972 : життєписно-бібліографічний нарис / З. Тіменик. – Львів : Наук. тов-во ім. Т.Шевченка у Львові, 1997. – 227 с.

I. M. Kochan

TERMINOLOGICAL QUESTIONS ON THE PAGES OF THE PERIODICAL "RIDNA MOVA"

The article is about the publications on terminological themes in monthly magazine "Ridna mova" that was being published abroad in the 30th of the 20th century. The themes of articles, discussions about different terms, work at creation of perfect Ukrainian terminology, that fits modern Ukrainian language norms, are described.

K e y w o r d s: Ukrainian language, terminology, terms of different branches of knowledge.